

סובלנות דתית וכפייה דתית במסורת האסלאם

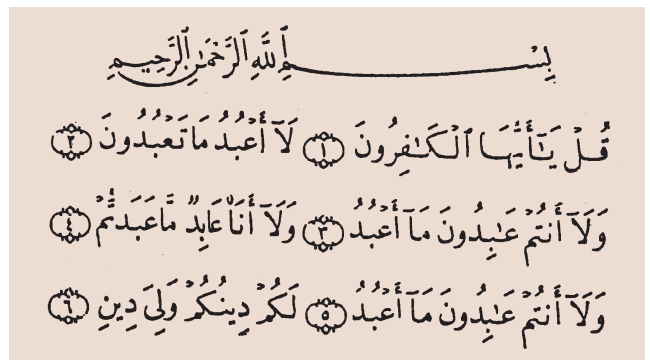
הרצאה בפתח הישיבה הסגורה של החטיבה למדעי הרוח והחברה ב־16 במרס 2004. המרצה סוקר מסקנות אחדות מספרו

Tolerance and coercion in Islam: Interfaith relations in the Muslim tradition, Cambridge: Cambridge University Press, 2003

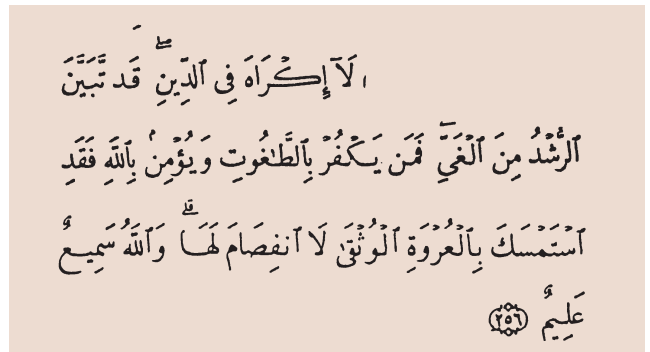
הערבים וכפה עליהם את האסלאם. הפרשנים ואנשי ההלכה נאלצו אפוא להתמודד עם הסתירה שבין פשט הפסוקים לבין מעשיו של הנביא: הרי לא יעלה על הדעת שהנביא מוחמד ינהג שלא כתוכנם של פסוקי קוראן מפורשים. כאן באה לעזרתם של חכמי הדת הזהירות הראויה לשבח שבה ניסח אלה את הפסוק השני: הואיל והדברים אינם מנוסחים בצורת הציווי אלא מהווים משפט חיווי, יכלו הפרשנים להשתמש בתבונתם ובכלי הפרשנות המקובלים עליהם כדי למנוע טענות שהנביא מוחמד נהג שלא כמצוותו של האל. אחדים טענו שהפסוק אינו מצווה כלל אלא תיאור מצב בלבד: לפי הפירוש הזה, הפסוק מלמד שהדת היא עניין שבלב, ולכן אינה יכולה להיות מושא לכפייה. הרי לעולם לא נוכל לדעת אם האדם שנכנע לכפייה קיבל את האסלאם בכנות, או שמא ביטא את הצהרת האמונה הנדרשת רק כדי להציל את נפשו. פרשנים אחרים גרסו שאמנם יש בפסוק ציווי אלוהי, וכונתו הראשונית הייתה להבטיח סובלנות דתית לכל בני האדם; אולם זמן קצר אחרי התגלותו, עוד לפני שיצא הנביא מוחמד למלחמותיו בשבטי הערבים, בוטל תוכנו על ידי פסוקים שנתגלו מאוחר יותר ביחס לעובדי האלילים הערביים וביחס ליהודים ולנוצרים בחצי האי הערבי.

רוב הפרשנים גורסים שפסוק 256 בסורה 2 אינו בטל ומבטיח סובלנות דתית ליהודים ולנוצרים. פירושה של הסובלנות הזאת הוא שבני הדתות האלה יורשו לדבוק באמונותיהם, אם יתחייבו שלא להפיץ אותן; יכירו בעליונות האסלאם; ייתנו ביטוי לנחיתותם ביחס אליו ויטעמו להגבלות על קיום הפולחן במרחב הציבורי. הפרשנים הגורסים כך מתעלמים לחלוטין מגירוש היהודים והנוצרים מחצי האי הערבי. מקריאת המקורות מתקבל הרושם הברור שאין הם מרגישים כלל בסתירה לכאורה בין הפסוק לבין סילוק הלא מוסלמים מחצי האי. אם נרצה לתת פירוש אחר לעניין הסבוך הזה, יהיה עלינו להביא בחשבון שהנביא מוחמד דיבר את דברי הקוראן במשך 22 שנה. במשך התקופה הזאת השתנה מצבו לבלי הכר: ממנהיג של עדה קטנה ונרדפת במכה היה למנהיג של קהילה גדלה ומנצחת במדינה. שלא כאפולוגטיקה המוסלמית המודרנית המבקשת לראות בפסוק האחרון בסורה 109 התבטאות עקרונית התומכת בפלורליזם דתי, ההקשר מחייב פרשנות שונה לחלוטין: הפסוק אינו אלא תחינה של מנהיג מיעוט דתי נרדף להניח לו ולחסידי המעטים ולאפשר להם לדבוק

שאלת הסובלנות הדתית והכפייה הדתית באסלאם סבוכה, מפני שהמקורות הקלסיים על האסלאם והאירועים בתקופתו הפורמטיבית מלמדים בשאלה זו על כמה כיוונים הסותרים זה את זה. מוסלמים בני זמננו המבקשים לתאר את דתם כדת סובלנית ונינוחה מרבים להזכיר שני פסוקים קוראניים: את האחד אמר הנביא מוחמד עוד לפני שעבר למדינה בשנת 622: "לכם דתכם ולי דתי."¹

הפסוק השני שייך לתקופת מדינה: "אין כפייה בדת. האמת נבדלת מדרך התעייה. מי שכוּפּר באלילים (טאע'ות) ומאמין באללה אוזו במשענת איתנה אשר לא תינתק. אללה שומע ויודע."²

למרות הפשט של שני הפסוקים האלה, הספרות ההיסטורית והספרות ההלכתית קובעות שהנביא מוחמד יצא למלחמה בשבטי

הדת הבהאית נרדפה בהתמדה על ידי שלטונות אירן. התנועה האחמדית עוררה התנגדות עזה של הזרם הראשי של האסלאם, אולם כל עוד היו הבריטים הריבון בהודו נהנו האחמדים מן החירות לקיים את דתם ואף להפיץ אותה. בשלב הזה הייתה המחלוקת ביחס לאחמדים בין ארגונים וולונטריים אשר היו חסרי מנגנון פוליטי ואמצעי אכיפה. רק כאשר העבירה התנועה האחמדית את מוסדותיה לפקיסטן, אחרי חלוקת הודו בשנת 1947, היא נכנסה לסכסוך עם מדינה מוסלמית. הממסד הדתי של פקיסטן ניסה מיד להשתמש במנגנון הממשלתי כדי להגשים את מטרותיו האנטי-אחמדיות. ממשלת פקיסטן התנגדה לניסיונות אלו בשנותיה הראשונות, אך נכנעה להם יותר ויותר מאז 1974. באותה שנה הוכרזו האחמדים כלא מוסלמים בתיקון לחוקה שאושר בפרלמנט. בעקבות ההחלטה הזאת באו פרעות ורדיפות משפטיות לרוב. לא הדת הבהאית ולא התנועה האחמדית זכו אפוא לסובלנות כלשהי.

מאמיני הדתות החדשות אינם היחידים שעליהם מותר לכפות את האסלאם. למרות פסוק 256 בסורה 2 ומגוון פירושו, אנשי ההלכה המוסלמית גורסים שכפייה דתית מותרת על קבוצות מסוימות. בתנאים מסוימים מותר לכפות את האסלאם על ילדים ועל נשים. הוא הדין למשומדים שהיו מוסלמים אך החליטו לנטוש את דתם. אסלומם הכפוי של ילדים קשור להשקפה המוסלמית על הסטטוס הדתי של היילוד והקטין. הדיונים בעניין זה מתבססים על המסורת מפי הנביא הגורסת ש"כל יילוד נולד בדת הטבעית (פטרה); שני הוריו הם שהופכים אותו ליהודי, לנוצרי או לאמגושי".³⁷

قال النبي صلى الله عليه وسلم ما من
 مؤمن إلا يؤلّد على الفطرة فإبواه
 يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه

אנשי ההלכה הסיקו מן הנוסח הזה את המסקנה שאם הקטין נפרד מהוריו מסיבה כלשהי, מתייתם מאחד מהם או משניהם, שני ההורים או אחד מהם מקבל את האסלאם – בכל המקרים האלה ההשפעה הדתית של ההורים פוסקת, הקטין חוזר לדת האסלאם שבה נולד, ובמקרה שהוא מתנגד לתת ביטוי להיותו מוסלם צריך לכפות עליו את הדבר.

להלן כמה מסקנות העולות מן הספרות הפרשנית, מן המסורת הנבואית ומספרות ההלכה. מגוון הדעות וטיב הנימוקים של אנשי ההלכה הקדומים מלמדים על חיים אינטלקטואליים תוססים של האסלאם בתקופתו הפורמטיבית. נשאלת השאלה מה טיבן של הדעות האלה ואם אפשר לזהות התפתחות ברורה בשאלות הסובלנות הדתית והכפייה הדתית. נראה לי שבמסורת המוסלמית

באמונתם החדשה, אשר אינה יכולה להתפשר עם האמונה האלילית. בתקופת מדינה המצב שונה ומתפתח במהירות רבה. לגבי שלוש השנים הראשונות יש בספרות המוסלמית התבטאויות שתומכות בצורה מפורשת בפלורליזם דתי. בתום שלוש השנים האלה האווירה משתנה: היהודים מגורשים או נטבחים, והקוראן מתחיל לדבר על הצורך להשיג אחידות דתית בחצי האי הערבי. המסורת מייחסת לנביא את ההחלטה לגרש את היהודים והנוצרים מערב וקובעת שבחצי האי תתקיים דת אחת בלבד. כל עוד היו המוסלמים בחצי האי הערבי הם לא העניקו שם סובלנות לכל דת אחרת ונלחמו בעובדי האלילים בלא פשרה. הדבר נגרם לא רק בשל העמדה הנוקשה של הקוראן כלפי עבודת האלילים, אלא גם בשל השאיפה העזה של האסלאם הקדום להשיג אחידות דתית בחצי האי. המוסלמים דחו אפוא לא רק את קיומה של האלילות בערב, אלא גם הצהירו על רצונם לגרש את היהודים והנוצרים ממרבית שטחו של חצי האי. אנו יכולים להסיק מכאן שבתקופה הקדומה ביותר של ההיסטוריה המוסלמית, בתקופה שקדמה לכיבושים הגדולים, לא הבחינה המדיניות המוסלמית בין המונותאיזם היהודי או הנוצרי, מחד, ובין האלילות הערבית, מאידך, אלא גמרה אומר להשיג אחידות דתית באזור תקורתו של האסלאם. לאור המטרה הזאת לא היה מקום ליחס שונה אל היהדות, אל הנצרות או אל עבודת האלילים הערבית. אף אחת מהן לא הורשתה לקיים נוכחות של קבע במרבית שטחו של חצי האי. מעט מאוחר יותר, כאשר היה האסלאם לדת האחת והיחידה בערב והערבים המוסלמים יצאו למסעות הכיבושים לאורכו ולרוחבו של המזרח התיכון ולצפון אפריקה – הוחלפו השיקולים הדתיים אשר חייבו מאבק בלתי מתפשר בפולחן הקדום בשיקולים אחרים, שיקולים של בניית אימפריה וניהול מדינה. אלה היו השיקולים העיקריים בתקופה שבה התגבשה ההלכה המוסלמית. לפי הבנתי, זה הפירוש הנכון של העובדה ששתיים מאסכולות המשפט המוסלמי וכן מספר מלומדים באסכולות האחרות הכירו בכל הלא מוסלמים שחיו תחת שלטון האסלאם מחוץ לחצי האי הערבי כאהל אל-דמה, אפילו אם היו עובדי אלילים.

המצב שונה לחלוטין ביחס לדתות שנוצרו אחרי תקומת האסלאם. אלה אינן זוכות לסובלנות כלשהי. לא היו קבוצות דתיות רבות שניסו לייסד דת חדשה בארצות האסלאם בימי הביניים ושום סובלנות לא הוענקה לאלה שניסו לעשות זאת. לאור האמונה הקובעת שמוחמד היה אחרון הנביאים, כל טענה לנבואה אחרי סיום שליחותו נקטעה באבה. בעת החדשה, לעומת זאת, באו לעולם בארצות האסלאם דת חדשה אחת וקבוצה דתית משמעותית אחת. המדובר בדת הבהאית באירן ובתנועה האחמדית בהודו הבריטית. אף לא אחת מהן זכתה לסובלנות. הבהאים והאחמדים דומים בכך שמאמיניהם הראשונים היו מוסלמים, אך הם נבדלים מבחינות רבות אחרות. הבהאים חדלו להיות מוסלמים במוצהר; האחמדים לעומת זאת מאמינים באמונה שלמה שהם מוסלמים במלוא מובן המילה. הדת הבהאית נוסדה בארץ שנשלטה ונשלטת בידי מוסלמים, ואילו התנועה האחמדית נוסדה בהודו הבריטית.

שייכת גם האמירה הקוראנית (סורה 2:62) המבטיחה ליהודים ולנוצרים גמול בעולם הבא בלי להתנות זאת בהתאסלמותם. המפרשים החילו את האמירה הזאת רק על היהודים והנוצרים שהצטרפו לאסלאם ועל אלה שחיו לפני תקומתו.

אם היחס אל היהודים והנוצרים השתנה בהדרגה לחומרה, עמדת האסלאם כלפי הזורואסטרים ועובדי האלילים התפתחה במובן מסוים בכיוון ההפוך. לפי מסורת מפי הנביא מוחמד המצוטטת לעתים רחוקות, מוחמד דרש מן הזורואסטרים להתאסלם, שאם לא כן – ייהרגו. נשמרו גם מסורות שבהן הובעה התנגדות חריפה להכללת הזורואסטרים באנשי החסות (אהל אל-ד'מה). הדעת נותנת שהמסורת הזורואסטריית עם פולחן האש, האמונות הדואליסטיות ודיני האישות המתירים קשרי נשואים האסורים על פי הקוראן – המסורת הזאת הייתה בוודאי לצנינים בעיני האסלאם המונותאיסטי הקדום. סביר להניח שהעמדה הבלתי מתפשרת כלפי הזורואסטרים, אשר עושה גזירה שווה בינם לבין עובדי האלילים הערביים, משקפת את השכבה הקדומה של המסורת המוסלמית. העמדה הזאת הוחלפה אחרי כיבושה של אירן ואחרי שהתברר שהכללת הזורואסטרים בדתות החסות הייתה הדרך היחידה שאפשרה למשול על אירן הכבושה.

התפתחות העמדה כלפי האמונה בריבוי אלים סבוכה יותר ואינה זהה בכל אסכולות ההלכה. האסכולות השאפעית והחנבלית שמרו על העמדה המחמירה וגרסו שהאסלאם אינו רשאי להתפשר בשום מקום עם עבודת אלילים. לעומת זאת, החנפים והמאלכים היו מוכנים לכלול את עובדי האלילים שאינם ערבים בקטגוריה של הד'מים.

לסיכום, סביר להניח שהעמדה הבלתי מתפשרת כלפי עבודת האלילים משקפת את האסלאם של ערב אשר ביקש להשיג שליטה מוחלטת בחצי האי ולא היה מוכן להתפשר עם שום דת אחרת, גם לא עם היהדות והנצרות. העמדה הסובלנית יותר התפתחה בזכות התנאים בשטחים הנרחבים של האימפריה המוסלמית הקדומה, אשר בתקופה הראשונה שלט בה מיעוט מוסלמי על אוכלוסייה הטרוגנית מבחינה דתית: אוכלוסייה של יהודים, נוצרים, זורואסטרים, הינדואים, בודהיסטים ועוד.

אפשר לזהות שכבה עתיקה אשר הייתה נינוחה יותר כלפי אנשי הספר מההלכה המגובשת המופיעה בספרי המשפטים מסוף המאה השמינית. כמובן, אין פירוש הדבר שהדעות המחמירות לא היו רווחות בו זמנית עם הדעות הנינוחות יותר. למרבה הצער, טיב מקורותינו אינו מאפשר לתארך את היווצרותן ואת היעלמותן החלקית של הדעות הנינוחות האלה בדיוק רב. בסוגיות מסוימות אפשר לראות את תהליך ההחמרה שעליו דיבר שאכט בהקשרים אחרים. הדעות הנינוחות לא נשתמרו באותו האופן בכל הסוגיות שבהן עוסק הספר. במקרים מסוימים הייתה הדעה הנינוחה לדעתה של אסכולה הלכתית מסוימת; במקרים אחרים לא נשארה כלל בתוקף. לעתים אנו שומעים שהנביא פסק פסיקה מסוימת בשנים המוקדמות של פעילותו ולימים שינה אותה עקב התגלות חדשה או כיוון ששינה את דעתו. יש להניח שההתפתחויות האלה נמשכו זמן רב יותר, אך המסורת ביקשה לדחוס את כל השינויים לתוך ימי חייו של הנביא. בעצם נקייטת הגישה הזאת יכלו אנשי המסורת לטעון שהנביא עצמו הוא ששינה את הפסיקות שהיו בשכבה העתיקה, ויכלו להפעיל את העיקרון שהתגלות מאוחרת או פסיקה מאוחרת של הנביא עשויה לבטל את תוכנה של התגלות מוקדמת או פסיקה מוקדמת. כך הם יכלו להעניק תוקף לפסיקות שהיו לחלק מן ההלכה המקובלת ולשלול את תוקפן של פסיקות אחרות בטענה שהנביא עצמו הוא שביטל אותן. כל גישה אחרת הייתה עלולה להעניק תוקף לעמדות אשר אנשי ההלכה העדיפו שלא לקבלן בספרי ההלכה הגדולים מתחילה המאה התשיעית ואילך.

הדעת נותנת שהשינויים ההלכתיים האלה היו חלק מתמונה כללית יותר של התפתחות היחסים בין האסלאם לבין הדתות שבהן הוא נתקל בחצי האי הערבי ובאזורי הכיבוש. לגבי השלב הקדום ביותר של ההתפתחות הזאת נשמרה מסורת שלפיה "היהודים והנוצרים שייכים לעדה של מוחמד."⁴ במילים אחרות, אנו מוצאים אמירה המשקפת את השלב הקדום ביותר בהתפתחות האסלאם, שלב שבו הגבולות בין האסלאם לבין היהדות והנצרות היו עמומים למדי. בדרך הטבע אמירה כזאת הייתה לצנינים בעיני האסלאם המגובש, ואך טבעי הדבר שאנשי ההלכה תקפו אותה בזעם רב. לשלב הקדום

1. סורה 109 לשונה: "1. בשם אללה הרחמן והרחום. אמור: הוי הכופרים! 2. לא אעבוד את מה שאתם עובדים! 3. אינכם עובדים את מה שאני עובד! 4. אינני עובד את מה שעבדתם! 5. אינכם עובדים את מה שאני עובד! 6. לכם דתכם ולי דתי". סורה 2:256.

3. צחיח אל-בח'ארי, מהדורת קרל, ליידין 1864, כרך 1, עמ' 341.

4. "המענה למי שאמר שהיהודים והנוצרים הם מן העדה של מוחמד... אל-מרוד' מסר לנו לאמור: "שאלתי את אבו עבד אללה (אחמד אבן חנבל) על אודות היהודים והנוצרים – האם הם מן העדה של מוחמד?" הוא כעס כעס רב ואמר: "זאת היא שאלה מאוסה שאין לדבר עליה!" (אבו בכל אל-ח'אלאל, אהל אל-מלל ואל-רדה ואל-זנאדקה... אל-ריאץ' 1996, עמ' 55-53)